

ՈՒՇ ԲՐՈՆՋԵԴԱՐՑԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԹՎԱԳՐՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Հայկական լեոնաշխարհի ուշ բրոնզեդարյան հնագիտական օբյեկտների թվագրությունը հաստատվում է խեցեղենի սինխրոնիկ խմբերի համեմատական ուսումնասիրության, ինչպես և մետաղե առարկաների ճիշտ թվագրված հին արևելյան զուգահեռների միջոցով, որոնց բացարձակ հասակը որոշվում է սեպագիր արձանագրությունների և շերտագրական ստույգ դիտողությունների հիման վրա:

Հետաքրքիր է, օրինակ, որ ուշ բրոնզեդարյան մշակույթի I փուլին վերագրվող հարյուրավոր խեցեղեն անոթներ գեներտիկ նմանություն ունեն միջին բրոնզեդարյան ուշ շրջանի (XVI—XV դդ. մ.թ.ա.) սև փայլեցրած և ինկրուստացված կերամիկայի, ինչպես և անցման ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա. XIV դ.) կերամիկական բնորոշ կոմպլեքսների հետ:

Այս խմբի խեցեղենի բազմահարուստ նյութերի հետ Թաղաքենդի, Լճաշենի, Արթիկի, Գեղարոտի դամբարանադաշտերում հանդես են գալիս կենցաղային, տնտեսական, ռազմի, պաշտպանության, պաշտամունքի իրերի ու առարկաների բազմաթիվ տեսակներ և տեղական արտադրության կամ ներմուծված իրերի մի ամբողջ սերիա, որոնք սերտորեն կապվում են Առաջավոր Ասիայի երկրներում տարածված նույնատիպ հնագիտական կոմպլեքսների հետ: Հնագիտական առարկաների նշված կատեգորիան հին Հայաստանը սերտորեն կապում է կուլտուր-պատմական Արևելյան միջավայրի՝ Առաջավոր Ասիայի միջագետքյան (Մարի, Նինվե, Տիլ-Բարսիպ), Ասորիք-պաղեստինյան (Կարթեմիշ, Ուգարիտ, Մեզիդո, Գազա), փոքրասիական (Բողազ-քեոյ, Չաղար բազար և այլն), իրանական (Թալիշ, Լուրիստան) նշանավոր կենտրոնների հետ: Այսպես, Լճաշենի № 1 դամբարանի բրոնզյա բնորոշ եռաժանիներն իրենց որոշակի

զուգահեռներն ունեն ուգարիտյան իրերի այն կոմպլեքսում, որը թվագրվում է եգիպտական Մերնեպտա փարավոնի արձանագրությամբ (մ.թ.ա. XIII դար), ինչպես և խեթական Ասորիքի՝ Սալմանասար 1-ին թագավորի տիրապետության տարիներով թվագրվող բարձրաքանդակ պատկերների մեջ: Լճաշենի նույն դամբարանի թանկարժեք ոսկյա մանյակներն իրենց ստույգ համադրություններն են գտնում Մարի քաղաքի վաղ ասուրական ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա. XIV դ. վերջ) զարդարանքի առարկաների մեջ: Նույն ձևով են թվագրվում մինիատյուր սակրերի, դաշույնների մի քանի տարատեսակների՝ ձեռքի կացիների, ձիասարքի առարկաների որոշակի տիպերը, որոնք համապատասխանում են Մեզիդոյի, Գազայի, Ուգարիտի, Բողազքեոյի, Թալիշի և ասիական առաջավոր այլ շրջանների մետաղարդյունաբերության արգասիքներին:

Այս բոլոր համադրությունները թույլ են տալիս ուշ բրոնզեդարյան I փուլի դամբարանադաշտերը (Լճաշեն, Գեղարոտ, Թաղաքենդ, Արթիկ և այլն) թվագրել մ.թ.ա. XIII—XII դարերն ընդգրկող ժամանակաշրջանով: Ժամանակագրական այս խմբի հուշարձաններն էլ թվագրության տարբեր երանգներ ու առանձնահատկություններ են դրսևորում:

Ուշ բրոնզեդարյան հուշարձանների երկրորդ խմբին են պատկանում հնագիտական այն կոմպլեքսները (Ունակ, Լենինական, Գուլվինո, Խրտանոց, Խաշտարակ և այլն), որոնք վերաբերում են երկաթի նախասկզբնական յուրացման ժամանակաշրջանին: Այս շրջանի դամբարանային ինվենտարներում և բնակատեղիներում հանդես են գալիս առաջին երկաթե իրերը: Ապացուցված է, որ երկաթե գործիքներն ու զենքերը Միջագետքի, Ասորիք-Պաղեստինի, Կիպրոսի, Կիտիեի, էգեյան աշխարհի քաղաքակիրթ շրջաններում տա-

րածված են եղել մ.թ.ա. XII—X դարերում ընկած ժամանակաշրջանում: Բնորոշ է, որ նույն շրջանում դիտվում է բրոնզե իրերի արտադրության բանական մեծ աճ, գործիքների, զենքերի, զարդերի նախկին տիպերի կատարելագործում, դամբարանային իրերի կանոնիկ կազմ, արտադրանքի մի շարք նոր տեսակների տարածում և հնացած տիպերի անհետացում: Փոփոխությունների են ենթարկվում նաև խեցեղենի ձևերը, զարդամոտիվները, նրանց կատարման տեխնիկական հնարքները: Նյութական արտադրության զարգացման տեսակետից ուշ բրոնզեդարյան միջին փուլը ընկնում է մ.թ.ա. XIII—X դարերի հուշարձանների միջև և թվագրվում XII դարի վերջերով և XI դարով: Ժամանակագրական այս ֆիքսացիան հաստատվում է նաև կովկասյան նյութերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ: Ուշ բրոնզեդարյան միջին փուլի դամբարանային կոմպլեքսների մետաղե առարկաներն իրենց կազմով ու տեխնոլոգիայով գրեթե չեն տարբերվում վերջին երրորդ փուլի նյութերից:

Ժամանակագրական ուշ խմբի մեջ են մտնում Արագածի, Տաշիր-ձորագետի, Զանգեզուրի, Լեռնային Ղարաբաղի և մի շարք այլ շրջանների հնագիտական հուշարձանները, որոնց համար բնորոշ են նախկինում հայտնի բրոնզե իրերի կատարելության հասցված տիպեր (մինիատյուր սակրեր, երկժանիներ, դաշույններ), զենքերի նոր տարա-

տեսակներ, ինչպես և սև փայլեցված կերամիկայի շքեղ արտադրանք՝ փորագիր, ռելիեֆ-վերադի, երկրաչափական, կենդանական ու մարդկային զարդամոտիվներով: Հուշարձանների այս խումբը պատկանում է մ.թ.ա. XI դարի վերջին և գերազանցապես X դարին: Այդպիսի թվագրումը հաստատվում է որոշակի առանձնատիպերի և կավից պատրաստված ճտկավոր կոշիկների մոդելների համեմատական ուսումնասիրությամբ, որոնց համապատասխան զուգահեռներն իրանական հուշարձաններում հաստատապես թվագրվում են XI—X դարերով: Մ.թ.ա. IX դարից սկսած Հայկական բարձրավանդակի տերիտորիայում լայնորեն տարածվում են ասուրա-ուրարտական առանձնատեսակների այլ տիպեր, որոնք չեն առնչվում հենքի հետ: Այսպիսով, ուշ բրոնզեդարյան մշակույթի հուշարձանները բաժանվում են ժամանակագրական երեք մեծ խմբի, որոնք պայմանականորեն կարող են անվանվել լճաշենյան, ոռնակյան և թաքիական: Սրանցից առաջինը թվագրվում է մ.թ.ա. XIII—XII դդ., երկրորդը՝ XI դարով և երրորդը՝ X դարով:

Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանով ավարտվում է Հայաստանի պատմության և մշակույթի մինչդասակարգային շրջանը, երկիրը թևակոխում է հին-արևելյան պատմակոլտուրական զարգացման, ուրարտական տիրակալության ժամանակաշրջանը: